

Любов Коржик

СЛОВОТВІРНІ ЛАНЦЮЖКИ ЯК ОДИНИЦІ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ МОВИ

Словотвір – порівняно молода галузь лінгвістичної науки, яка вивчає всі аспекти творення, функціонування та класифікації похідних слів. Забезпечуючи процес номінації і його результати, словотвір відіграє важливу роль у класифікаційно-пізнавальній діяльності людини і виступає одним із основних засобів збагачення словникового складу мови.

Поряд з іншими факторами, якими зумовлюється складність системи словотвору, відзначається і велика кількість та різноманітність представлених тут одиниць і відповідно значна кількість теоретичних понять, необхідних для адекватного опису системи (1, 8). Синхронний словотвір являє собою багатомірну ієрархічну організацію, яка формується складною сіткою опозицій різних одиниць і структур.

Особливе місце в дериватології займають словотвірні гнізда (СГ), які відіграють винятково важливу роль у системній організації словотвору. Тому створення системно-семантичної типології СГ є однією з актуальних проблем сучасної дериватології (2, 8).

Для успішного дослідження структурних і семантичних явищ у гніздах, зв'язків між різними СГ, для виявлення типів і створення типології СГ, для визначення дериваційної спроможності твірних слів спочатку необхідно вивчити й описати їх важливий структурний компонент – словотвірний ланцюжок (СЛ) (3). Без типології СЛ неможливо створити типології СГ. Проте СЛ можуть бути об'єктом лінгвістичного дослідження не тільки як частини складнішої системи – СГ, а й як автономні словотвірні мікросистеми (4, 21).

Перша спроба дати визначення СЛ зроблена російським дериватологом О.М.Тихоновим: *словотвірний ланцюжок* – це ряд спільнокореневих слів, що перебувають у відношеннях послідовної мотивації (5, 196). Однак сам термін

використовується і в попередніх роботах, наприклад, у книзі С.Д.Кацнельсона. Говорячи про семантичні елементи у складі словесної одиниці, дослідник зазначає, що в послідовному дериваційному ланцюгу всі проміжні ланки мають подвійну функцію: вони виступають як твірні – у стосунку до наступної ланки і як похідні – у стосунку до попередньої, і тільки крайні ланки мають одну функцію (6, 58). Термін *словотвірний ланцюжок* згадується і в «Словаре лингвистических терминов» О.С.Ахманової у словниковій статті «словотвірний» (7, 425).

Важливим кроком у дослідженні СЛ була Самаркандська наукова конференція з актуальних проблем словотвору, проведена 1982 року. На ній ряд доповідей було присвячено розглядові різних аспектів цієї комплексної одиниці і накреслено деякі конкретні шляхи її дослідження (8).

В українському мовознавстві СЛ фактично ще не досліджені. Існують певні розбіжності у тлумаченні самого терміна *словотвірний ланцюжок*, хоч на сучасному етапі розвитку лінгвістики більшість термінів дериватології розуміється дослідниками в основному однозначно. Що стосується СЛ, то його часто неправильно ототожнюють, вживаючи як синонім, з іншим терміном системи словотвору – словотвірним (дериваційним) рядом (9). А «чим менш усталені у відповідній галузі знання певні поняття, якими треба в ній користуватися, чим більше відбувається в ній боротьба за встановлення такого, а не іншого розуміння речей, явищ і т. д., що становлять її предмет, тим голосніше, звичайно, заявляють про себе вимоги єдності в термінології там, де ще не досягнуто чіткого взаєморозуміння, різні терміни, що називають те ж саме, становлять серйозну небезпеку, бо можуть викликати підозріння, що за ними ховаються, принаймні до певної міри, також різні елементи смислу» (10, 21). Проте слід мати на увазі, що в дериватології поняття словотвірного ряду набуло чіткого термінологічного значення. Словотвірний ряд – це сукупність похідних, об'єднаних тотожністю словотворчого форманта (11).

Ми дотримуємося визначення, даного О.М.Тихоновим, що словотвірний ланцюжок – це сукупність спільнокоренових слів, які перебувають у відношеннях послідовної мотивації. СЛ характеризуються складними формальними і значеннєвими відношеннями слів, які представляють їх ланки.

СЛ дуже різноманітні за своєю будовою. Ця різноманітність створюється перш за все комбінацією частин мови у складі СЛ.

За ознакою «лексико-семантична віднесеність вихідного слова і кінцевої ланки» СЛ поділяються на лінійні і кільцеві (12, 92). У лінійних СЛ перший і останній компоненти характеризуються різною частиномовною належністю: *глухий – глушити – оглушити – оглушливий – оглушливо*. У кільцевих СЛ вихідне слово і остання ланка належать до однієї частини мови: *білий – білок – білковий – безбілковий*.

Дослідження СЛ дасть можливість вивчити словотворчий потенціал різних частин мови і певних семантичних груп усередині них.

Структурне розмаїття СЛ обмежується можливою кількістю ланок. За ознакою «кількість компонентів» СЛ поділяються на бінарні і полінарні (компонентом вважаємо будь-який член ланцюга, включаючи вихідне слово). Бінарні СЛ складаються з вихідного слова та одного похідного; словотворчі можливості вершини вичерпуються першим ступенем деривації: *гіркий – гіркість*. Полінарні СЛ включають три і більше компонентів, тобто вихідне слово і два чи більше похідних: *мілкий – міліти – зміліти, голубий – голубіти – заголубіти – заголубітися*.

Як показують дослідження, СЛ складаються мінімально з однієї словотвірної пари, максимально – із семи пар. Для української мови найбільш характерними є СЛ з трьох-чотирьох ланок.

Вивчення СЛ за кількістю компонентів дасть можливість виявити стимулювальну або гальмівну роль вихідного слова у словотворчому процесі.

Існує ще поділ СЛ на повні, закриті і неповні, відкриті. До повних, закритих належать такі, які вичерпали свої словотвірні можливості,

зумовлені системою. Від кінцевих ланок таких СЛ не утворюються похідні слова, оскільки цього не допускає система: *зелений – зеленуватий – зеленувато*. Неповними, відкритими називаються такі СЛ, які не до кінця вичерпали свої дериваційні можливості. В таких СЛ у кінцевих ланках відсутні похідні слова, на творення яких система не накладає заборони: *білий – білити – побілити – побілений*. Від кінцевих слів цих СЛ система допускає утворення прислівників з суфіксом *-о* або абстрактних іменників з суфіксом *-ість*. Але в мові вони відсутні. Можливості системи тут повністю не реалізовані.

Межі між повними, закритими і неповними, відкритими СЛ рухомі, хоч і є достатньо стійкими, визначеними для певного синхронного зрізу мови. Система мови не є чимсь застиглим, раз і назавжди встановленим, закриті СЛ можуть стати відкритими і навпаки (13, 39).

Різна послідовність частин мови і їх комбінації в СЛ – це і різна послідовність та різні комбінації значень у них.

Слова всіх ланок СЛ найчастіше зберігають ясні лексичні зв'язки. Наприклад, *зелений – зеленіти* (ставати зеленим або виділятися ознакою) – *позеленіти* (стати зеленим) – *позеленіння* (стан за значенням дієслова позеленіти).

Переносні значення вихідних основ, як і їх прямі значення, можуть передаватися похідним від одного ступеня деривації до іншого і пронизувати всі ланки СЛ: *гострий* (протиріччя) – *загострити* – *загострювати* – *загострювання*.

Проте не всі значення вихідного слова передаються у ланцюжку, у похідних словах на різних ступенях деривації розвиваються свої значення, які можуть передаватися далі по СЛ. Нові значення, тобто ті, що відсутні на попередньому ступені (у твірних), можуть виникати на будь-якому ступені словотворення, включаючи і останні.

Поява у похідних слів різних ступенів словотворення значень, відсутніх у слів на попередніх ступенях, інколи веде до послаблення

сміслових зв'язків між ланками СЛ. Нерідко це призводить до втрати прямої семантичної співвіднесеності або ж до семантичної деко реляції таких похідних з вихідним словом та зі словами попередніх ланок СЛ. Пор. *солодкий* і *насолоджуватися*. Незважаючи на те, що вони є спільнокореневими і належать до одного гнізда, у них немає спільних лексичних значень. Семантичним «містком», який об'єднує ці два слова одного СЛ (вихідного і останнього) на рівні словесних значень, є дієслово *насолоджувати*. Від нього тягнуться прямі смислові «нитки» не тільки до твірного прикметника *солодкий*, а й до похідного дієслова *насолоджуватися*.

Смислові зв'язки між членами таких СЛ настільки слабо виражені, що навіть може виникнути сумнів щодо наявності між ними спільних рис. Однак, як справедливо зазначив О.М.Тихонов, досліджуючи аналогічні СЛ в російській мові, між вихідною і завершальною ланками в таких СЛ виявляються справді реальні, синхронно існуючі смислові зв'язки (14, 45).

Таким чином, смислові зв'язки між спільнокореневими словами, що входять до СЛ, різноманітні. Здебільшого ясні смислові відношення вони зберігають у своїх прямих значеннях, які передаються від ланки до ланки, починаючи від вершини СЛ до останнього ступеня словотворення. Через весь ланцюжок нерідко проходять і переносні значення вихідного слова. Проте не всі значення багатозначного слова завжди пронизують усі ланки СЛ. Одні значення можуть зникати вже на другому ступені деривації, інші – на наступних. Частина значень вихідного слова взагалі не бере участі у словотворенні.

Лексична багатозначність СЛ являє собою особливу проблему (15, 40). Зауважено, що слова похідні менш схильні до багатозначності, ніж непохідні. Це відзначив Ш.Баллі, вказуючи, що простий знак може одержати багато значень, а мотивований знак уже через свою складність позбавлений можливості представляти багато значень (16, 374). Отже, чим складнішою словотвірною структурою наділене слово, тим простішою є його семантична парадигма.

Як уже зазначалося, слова, що входять до СЛ, перебувають у відношеннях послідовної мотивації, послідовної залежності: *твірне – похідне/твірне – похідне / твірне ... похідне*. Кожна наступна ланка і семантично, і структурно залежить від попередньої.

Н.Д.Арутюнова зауважує, що реально СЛ не обов'язково включає в себе всі проміжні ланки. Словотворення може здійснюватися з пропусканням будь-якої кількості опосередкованих елементів (17, 142). Мова йде про черезступеневе словотворення, при якому здебільшого спрощуються умови створення нових слів, знімається цілий ряд перепон (наприклад, фонетичних, граматичних, структурних), які перешкоджають появі необхідних слів. У результаті мова краще і набагато швидше задовольняє соціальні потреби в нових словах (18, 47).

Черезступеневе словотворення глибоко проникає у сферу взаємовідношень спільнокорневих слів і певною мірою змінює їх (ці взаємовідношення). При цьому спрощуються семантичні та ускладнюються формально-структурні зв'язки між спорідненими словами, які входять до СЛ. Виникають нові моделі словотворення, нові словотворчі форманти.

Основними типологічними властивостями мовних одиниць є їх відтворюваність і повторюваність.

Вивчення СЛ доводить, що і для них характерні об'єднання на основі подібності структури і семантики. При цьому методи типологічної класифікації залежать від завдання дослідження, виходячи з яких СЛ можна описувати на різних рівнях узагальнення (або абстракції). На думку Тихонова С.О. (19, 53-57), найбільш абстрактним є частиномовний (або граматичний) рівень, на якому кожний СЛ представлений, як уже зазначалося, комбінацією частин мови з відповідним набором загально граматичних значень. СЛ відрізняються один від одного протяжністю, складом і певною послідовністю в них слів різних частин мови: П – І (20) (*легкий – легкість*), І – І – І (*сад – садок – садочок*), П – П – І (*білий – білуватий – білуватість*), І – П – А (*відвага – відважний – відважно*), П – Д – Д – І (*червоний – червоніти –*

почервоніти – почервоніння), П – Д – Д – Д – І (*зелений – зеленити – озеленити – озеленювати – озеленювач*) тощо.

СЛ з однаковою частиномовною структурою об'єднуються у частиномовні моделі. Вивчення СЛ на рівні частин мови спрямоване на те, щоб виявити закономірності утворення слів різних частин мови на різних ступенях деривації. Підхід до структури СЛ з такої точки зору допоможе повніше представити загальну і досить різноманітну в деталях картину взаємозв'язків частин мови у складі цих комплексних словотвірних одиниць.

Однак, використовуючи тільки поняття частиномовна структура модель СЛ, неможливо продуктивно вивчати механізм формально-семантичних, точніше власне словотвірних, відношень у СЛ. Для цього об'єднання СЛ потрібно класифікувати з урахуванням саме словотвірних відношень. Вони формуються на основі словотвірних значень і засобів формального вираження (формантів), тобто на рівні словотвірних типів. З цієї точки зору СЛ – це певна послідовність певних словотвірних типів СЛ, які складаються з однакових послідовностей одних і тих самих типів, утворюють типовий СЛ.

Типові СЛ, у свою чергу, можуть об'єднуватися в категоріальні, які базуються на спільності (або тотожності) словотвірних значень усіх ланок типових СЛ при відмінності конкретних формальних засобів вираження цих значень.

Дана типологія СЛ відображає ієрархію, властиву одиницям словотвірної системи. У ній конкретні СЛ об'єднуються в типові СЛ, які являють собою найнижчий ступінь абстракції. Типові СЛ входять до складу категоріальних СЛ – одиниць наступного ступеня або вищого рівня абстракції. Типові і категоріальні СЛ складають частиномовні моделі ланцюжків (21, 57).

Отже, СЛ є важливими комплексними одиницями словотвірної системи мови. Серед проблем, пов'язаних з їх дослідженням, особливе місце займають проблеми їх типології з точки зору як формальної, так і

семантичної структури, з'ясування особливостей відіменних, віддієслівних, відприслівникових СЦ, визначення їх місця в ієрархічній структурі словотвору, висвітлення їх ролі у системній організації словотвірного рівня мови.

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
2. *Тихонов А.Н.* Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982.
3. *Тихонов С.А.* Отглагольные словообразовательные цепочки в современном русском языке (на материале лексико-семантических групп глаголов созидания и разрушения): АКД. – М., 1984.
4. *Грещук В.В.* Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
5. *Тихонов А.Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд, 1971.
6. *Кацнельсон С.Д.* Содержание слова, значение и обозначение. – М.-Л., 1965.
7. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
8. Див.: *Ермакова О.П.* Словообразовательная цепь в семантическом аспекте // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982. – С. 39-41; *Гейгер Р.М.* Структурно-семантические отношения в СЦ и вопрос о потенциальных словах // Там же. – С. 58-62; *Шекихачева М.Ш.* Изучения управления русских глаголов через СЦ и гнезда в национальной школе. – С. 85-87; *Ширшов И.А.* СЦ и явление полимотивированности. – С. 91-95; *Китайгородская М.В.* К вопросу о формально-синтаксических отношениях в СЦ. – С. 113-117; *Тихонов С.А.* Структура СЦ глаголов звучания. – С. 124-130; *Бегаджиева Д.С.* Структура СЦ страдательных глаголов. – С. 133-136; *Карабекова С.С.* СЦ отглагольных имен прилагательных с префиксом не- и суффиксом -ем(-им-) в современном русском языке. – С. 177-178; *Осильбекова Д.А.* СЦ отглагольных локативных существительных. – С. 211-214; *Ахунджанова К.Ю.* СЦ как единица обучения. – С. 256-261; *Трифонов Р.М.* Морфонологические явления в составе СЦ с исходными существительными на -ия. – С. 265-268; *Калечиц Е.П.* Вариантность звеньев СЦ. – С. 270-273;

Зализняк А.М. Некоторые особенности морфонологии СЦ в отглагольных гнездах (на примере гнезда быть). – С. 282-285; Бирих А.К. Переносные значения слов в СЦ. – С. 345-348; Черненко Н.М. СЦ собственных имен. – С. 380-382; Зуева М.Ю. К изучению морфонологии СЦ в современном русском языке. – С. 444-447.

9. Шкляров В.Т. О структуре словообразовательного ряда // Вопросы теории и методики преподавания русского языка в школе. – Воронеж, 1975. – С. 47; Никитевич В.М. О глубинной структуре деривационного ряда // АПРС, 1976. – Ч. 2. – С. 12; Галенко Й.Г. СГ в лингвистической терминологии русского языка // АПРС, 1982. – С. 63; Яковлев Б.Н. Семантический объем локативных производных в структуре деривационного ряда // Там же. – С. 330.

10. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1995.

11. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Випуск 2; Соболева П.А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования. – М., 1970. – С. 23; Тихонов А.Н. Проблемы изучения комплексных единиц словообразования // АПРС, 1982. – С. 10-11.

12. Ширшов И.А. СЦ и явление полимотивированности // АПРС, 1982.

13. Таджибаев Б.Б. Вопросы типологии отадективных СЦ в современном русском языке // АПРС. – Самарканд, 1987.

14. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М., 1985.

15. Ермакова О.П. СЦ в семантическом аспекте // АПРС. – Ташкент, 1982.

16. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.

17. Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – М., 1961.

18. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М., 1985.

19. Тихонов С.А. К проблеме типологии СЦ // АПРС, 1985.

20. У статті прийнято такі скорочення: І – іменник, П – прикметник, Д – дієслово, А – прислівник.

21. Тихонов С.А. К проблеме типологии СЦ // АПРС, 1985.

The article is devoted to the word-building chains, which are the complex units of the language word-building system, to their structural and symantical picularities.

The classification of has been given on the basis of different features.

Коржик (Пена) Л.І. Словотвірні ланцюжки як одиниці словотвірної системи мови // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск 2. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 149-156.